

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-12/123>

СУЧАСНИЙ УКРАЇНЕЦЬ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ТИП ЛЮДИНИ: ПРАГНЕННЯ ГІДНОСТІ ТА «ПОЛІТИКА СКРИВДЖЕНОСТІ» (Ф. ФУКУЯМА)

MODERN UKRAINIAN AS A SOCIAL TYPE OF PERSON: THE DESIRE OF DIGNITY AND THE «POLICY OF OPPRESSION» (F. FUKUYAMA)

**Братасюк В.М., к.ю.н.,
суддя**

Тернопільський міськрайонний суд

**Братасюк М.Г., д.філос.н., професор,
професор кафедри філософії**

Львівський національний університет імені Івана Франка

**Гришук О.В., д.ю.н., професор,
суддя**

Конституційний Суд України

У статті осмислюється проблема, яка не знайшла поки що належного висвітлення в науковій літературі, а саме проблема сучасної української людини як соціального типу. Зазначено, що нинішня Україна є транзитивним суспільством, яке здійснює перехід від тоталітарного способу буття до демократичного. Підкреслено, що якісні трансформації в суспільному бутті в значній мірі залежать від наявності певного соціального типу людини, яка в масі своїй має домінувати в соціумі.

Наголошується, що глибинні реформаційні зміни в країні не відбуваються із-за відсутності значимої особистісної парадигми буття. Авторі виділяють в нинішньому українському соціумі декілька соціальних типів людини. Зокрема, доволі чисельним виявився в суспільстві тип т.з. «червоної людини» (С. Алексієвич), яка має досвід життя в тоталітарну епоху, мислить стереотипами того часу, є знеособленою, деперсоналізованою, із поруйнованим інстинктом самозбереження, не здатна до осмисленого сприйняття реальності, не прагне свободи, не готова жити в свободі тощо. Люди такого типу ставали опорою української влади, не орієнтованою на якісні демократичні зміни в суспільстві.

Інший соціальний тип – споживацький тип людини. Сучасний епосі характерне панування мас, що зумовлене персоналістичною революцією. А панування мас – це кінець соціального. Соціальне як синтез матеріального та духовного, або ж як одухотворене матеріальне, нівелюється, зникає, домінує матеріально-предметне. Людина-споживач, а нині вже й гіпер-споживач в погоні за матеріальним задоволенням відмовляється від духовного виміру життя на користь матеріального. Таких людей в нинішній Україні з'явилося після 1991 року чимало. Серед них люди вольові, які стали підприємцями, активні, динамічні, діяльні, проте ця група українців в більшості своїй не змогла стати опорою демократичних перетворень, європейської інтеграції із-за підміни загальнонародного, державного інтересу приватновласницьким і такими ж цінностями. Вона зробила ставку і на таких же представників влади, що добре засвідчили останні президентські та парламентські вибори.

Ще один соціальний тип людини в сучасній Україні – це тип людини вільної, якій властиве розвинене почуття власної гідності, сила волі, здатність осмислено глибоко сприймати реальність, відданість загальнолюдським цінностям, здатність поєднати приватне та загальне, прагнення європеїзувати Україну реально. Ці люди зробили два Майдани, вони взяли на себе відповідальність за долю країни під час нинішньої війни, вони прагнуть свободи, вони активні реальні учасники її ствердження і захисту. Наголошено, що, чим чисельнішим буде цей тип українців, тим швидше Україна стане європейською правовою державою.

Ключові слова: соціальний тип людини, людина-особистість, людина споживацького типу, пострадянське суспільство, інформаційне суспільство, людська гідність, смислова залежність, загальнолюдські цінності.

The article considers a problem that has not yet found adequate coverage in the scientific literature, namely the problem of the modern Ukrainian person as a social type. It is noted that the current Ukraine is a transitive society, which states are moving from a totalitarian way of being to a democratic one. It is emphasized that qualitative transformations in the social being depend to a large extent on the presence of a certain social type of person, who should dominate the society in its mass.

It is emphasized that profound reformation changes in the country do not occur due to the absence of a significant personal paradigm of being. The authors distinguish several social types of people in the current Ukrainian society. In particular, the so-called type appeared to be quite numerous in society. of a «red man» (S. Aleksievich), who has experience of living in a totalitarian era, thinks in the stereotypes of that time, is depersonalized, depersonalized, with a destroyed instinct of self-preservation, is not capable of a meaningful perception of reality, does not seek freedom, is not ready to live in freedom, etc. People of this type became a pillar of the Ukrainian government, which was not focused on qualitative democratic changes in society.

Another social type is the consumer type of person. The modern era is characterized by the rule of the masses, which is due to the personalistic revolution. And the rule of the masses is the end of the social. The social as a synthesis of the material and the spiritual, or as the spiritualized material, is leveled, disappears, the material-object dominates. A consumer, and now a hyper-consumer, in the pursuit of material satisfaction abandons the spiritual dimension of life in favor of the material.

After 1991, many such people appeared in the current Ukraine. Among them are strong-willed people who have become entrepreneurs, active, dynamic, active, however, this group of Ukrainians in its majority could not become a pillar of democratic transformations, European integration due to the replacement of the national, state interest with private ownership and the same values. She made a bet on the same representatives of the government, which was well proven by the last presidential and parliamentary elections.

Another social type of person in modern Ukraine is the type of free person, who is characterized by a developed sense of self-worth, willpower, the ability to meaningfully perceive reality deeply, devotion to universal human values, the ability to combine the private and the common,

and the desire to Europeanize Ukraine in a real way. These people made two Maidans, they took responsibility for the fate of the country during the current war, they long for freedom, they are active and real participants in its affirmation and protection. It is emphasized that the more numerous this type of Ukrainians will be, the faster Ukraine will become European.

Key words: social type of person, person and personality, consumer-type person, post-Soviet society, information society, human dignity, semantic dependence, values common to all mankind.

Постановка проблеми. Сучасна Україна, приймаючи виклики глобалізованого світу, має здійснити складні якісні глибинні перетворення, які вимагають значних духовних та інтелектуальних зусиль, матеріальних ресурсів. Українське суспільство транзитивне, це суспільство перехідного типу: старий, тоталітарний спосіб життя не зруйновано, його втілює і оберігає олігархат та його оточення, а новий, демократичний ще не утвердився; стара система цінностей ще в значній мірі збереглася, нова ще не склалася тощо. В умовах глобалізації змістом сучасного життя, «його справжнім духом стала мобільність – здатність до швидких реакцій, гнучкої зміни стратегій» [1, с. 4]. Невизначеність як парадигмальна риса сучасності, може і спонукати до активної дії, і стати на заваді. Нині «найуспішніша ідентичність /.../ – здатність до трансформацій, відкритість до нового і перегляд попереднього досвіду» [1, с. 4]. В умовах такої мобільності та невизначеності здійснити необхідні перетворення в країні, закинутій на периферію історії, стає особливо важко.

Україна потребує реформ, проте глибинного реформування не відбувається, оскільки в нинішньому українському суспільстві «...парадигма знеособленого буття виявилася вичерпаною як із зовнішнього боку (технологічного й соціально-політичного), так і з внутрішнього (психологічного й духовного)» [2, с. 6]. Загалом в сучасному світі, поглиненому екзистенційно-антропологічною кризою, спостерігається боротьба знеособленого начала з особистісним, і ця тенденція є домінуючою в розвитку людського буття [2, с. 6]. В пострадянській Україні ця тенденція упродовж останніх двох десятиліть проявляється дуже виразно. Наявність у суспільстві критичної маси особистостей є умовою глибинної трансформації знеособленого парадигми буття в особистісну [3]. Зміна парадигми розвитку потребує істотних трансформацій у свідомості агентів змін. «Законів в Україні багато, а права – навпаки дуже небагато. І, це пояснюється найперше тим, що /.../ складно йде процес формування людини-особистості як реального суб'єкта права. /.../ зрілий суб'єкт права є там, де люди мають розвинене почуття людської гідності, де вони склалися як особистості з розвиненим, назалежним особистим «я»» [4]. Інші сфери життя неможливо глибинно трансформувати без наявності критичної маси зрілих особистостей, прагнучих визнання і якісних змін.

А. Швейцер стверджує, що деградація культури й людини відбувається у випадку домінування суспільства над людиною, тобто, коли в суспільстві спостерігається обмаль особистостей [6]. Такий стан нині переживає українське суспільство. «Особистість – це найперше духовне», – акцентував М. Бердяєв [7]. Відсутність критичної маси особистостей означає духовний вакуум для суспільства, розпад суспільних інституцій, примітивізацію людини загалом, тотальну кризу морально-етичних засад і поступову деградацію суспільства в усіх напрямках. Бо особистість як втілення духовного начала є принципом буття, його основою. Коли ця основа з якихось причин руйнується, міліє, виснажується, така ж доля чекає і суспільство. Увага вітчизняних науковців, на жаль, до проблеми соціального типу української людини, поки що, доволі скромна, тому дослідження її дуже на часі.

Аналіз останніх джерел та публікацій. Проблема соціального типу людини викликає інтерес у зарубіжних лінгвістів. Сучасні автори найбільше дослідили споживацький тип людини, названої «людина одномірна» (Г.Маркузе), «людина з «облікуючим мисленням» (М.Гайдеггер), «людина маси» (Ортега-і-Гассет), «людина

примітивна» (Е. Тоффлер) і т. п. Сучасна людина переживає кризу екзистенційного виміру буття, оскільки «всі екзистенційні почуття витіснені прагненням до втіхи» [5]. Сама вона трансформується в симулякра, а споживацьке суспільство переживає ейфорію симуляції [5, с. 125], сурогати якої не можуть достатньо ошчасливити людину. Цікаве дослідження «червоної людини» здійснила С.Алексієвич [8]. Українські лінгвісти, в т.ч. правники звернули увагу на ситуативний тип людини, який нині є найбільш поширеним в Україні; на проблему формування людини вільного типу, якої нині нашому суспільству ще дуже не вистачає [1; 2; 9; 15; 19; 21; 23]. Проте ця проблема залишається нині малодослідженою.

Мета статті – на основі аналізу наукових джерел висвітлити проблему сучасної української людини як соціального типу, показати важливість трансформації в нинішній Україні знеособленої людини в особистість.

Виклад основного матеріалу. Серед гальмівних чинників демократичних процесів в Україні, «...можна виявити /.../ великий «внесок» «червоної людини», яка не прагне змін, а ностальгує за радянським минулим» [8]. «Червона людина» – це українська радянська людина, яка склала основу того людського чинника, що на початку 90-х виявив повну неготовність будувати демократичну Україну. Він був продуктом соціальної інженерії модерну, часу соціального експериментування [3; 9]. Ця людина одномірна, позбавлена гуманістичного мислення, розгублена, бо була «гвинтиком» у велетенному державному механізмі, деперсоналізована, усереднена, без почуття людської гідності, не здатна самовизначатися, бо була позбавлена вибору, без індивідуальних цінностей, задогматизована комуністичною ідеєю, «маленька людина», за яку вибирають і вирішують інші. Вона добрий об'єкт маніпуляції з боку прокомуністичної, проросійської влади, що формує «політику невизнання» чи «скривдженості» (Ф. Фукуяма). «Воля до маніпулювання є прагненням до обездушення людей, абстрагування від їхнього особистісного начала, до знеособлення всього людського», – зазначає Н. Хамітов [10]. Якщо людина реально активно не присутня в життєвих процесах, світ поза нею огрублюється, позбувається духовного змісту. Поза високими смислами людськість зводиться до інструментального виміру. Втрачаються сенс життя, здатність до дії, порозуміння з іншими, з'являється безвідповідальне ставлення людини до самої себе. Нею легко маніпулювати [11; 12]. Пострадянські українці «червоного типу» достатньо обездушені, вони – не реальні суб'єкти права, маніпулювання ними владою лише поглиблює це обездушення.

Ці люди позбавлені здорового глузду, який відображає фундаментальні зв'язки людського буття. Постгемо советікуси – це пасивно-споглядальна більшість, що мовчки благословляє в пострадянському українському просторі продовження «політики скривдженості». Збайдужілі, вони зраджують загальнолюдські цінності за мінімум благополуччя [13].

Українці цього типу – недо-громадяни країни, яку ще треба розбудувати, тому не готові нести відповідальність за її долю. Вони – недо-українці, бо ще

не вийшли з образу радянської людини, а тому їх не хвилює майбутнє українства. Вони – недо-зрілі суб'єкти права, бо не склалися як особистості. *Маргінали*, бо втратили спільні смисли, спільний життєвий світ, вони на роздоріжжі соціальному, політичному, культурному тощо. Народ – це люди, об'єднані спільними життєвими смислами, це суб'єкт творення спільного для всіх життєвого

світу [14]. Але люди цього типу не здатні до продуктивного смислотворення, їх цьому не вчили, смисли радянської епохи прийшли до них ззовні, від тоталітарної влади.

Знеособлені українці із-за інерції відданості колективному, морально деградовані, *не здатні визнавати Іншого*, а від цього залежить єдність та цілісність країни. Принцип визнання Іншого – один із стрижневих у праві. Це невизнання – шлях в нікуди, шлях приниження людської гідності, неповага до автономії Іншого, відсутність порозуміння та взаємодії, що зумовлює тотальне свавілля, криміналізацію суспільних відносин тощо. Автономія поза моральним виміром перетворюється в свавілля. Свобода без відповідальності руйнує соціальне ціле. Визнаючи Іншого рівноцінним собі, людина визнає, конститує і себе як форму буття універсального в індивідуально-неповторному [15, с. 245–256]. Із-за *невизнання Іншого* в значній мірі в нинішній Україні порушення прав людини стало тотальним.

На жаль, цьому сприяє державна влада, але це органічний вияв її не до кінця демократичної сутності. Не визнаючи Іншого, інших, українських громадян рівними собі, (в нинішній Україні існує каста недоторканих, до якої входять олігархи, наближені до них, топ-чиновники тощо) ця влада засвідчує свою нездатність стверджувати і захищати загальнолюдські цінності, універсальне, і це невизнання, в кінцевому підсумку, і є запереченням права як справедливості, людської і громадянської гідності, рівності, спільного блага, демократії тощо. Влада не зацікавлена в становленні ідентичності українця, формуванню його як повноцінної, зрілої особистості, громадянина, суб'єкта права, представника нації, бо цей процес загрожує її існуванню. Невизнання гідності українців владою, здійснення «політики скривдженості» є серйозною перешкодою у побудові новітньої України. Ця політика втілюється на законодавчому рівні, у трактуванні закону як довільного витвору держави, систематичному відступі від принципів права; у відсутності справедливого суду, що зумовлює незахищеність прав людини; у несправедливому розподілі ВВП, оскільки залежна від олігархату влада забезпечує найперше свої групові інтереси; у безвідповідальній соціальній політиці загалом, що продовжується всіма українськими урядами з поч. 90-х [16]. Витоки цієї політики – у відсутності народовладдя. Саме тому європеїзація України дуже утруднюється.

Постгемо советікуси не здатні дати нічого, вони розуміють, що їм треба «служити» тим, хто дає засоби для життя, здійснюючи «політику скривдженості», і вони ж допомагають цю принизливу політику здійснювати. Вони дозволили невеликій групці людей приватизувати державні інституції і ствердити сеньйоріально-васальні відносини. Без них була б неможливою олігархічна тоталітаризація всіх сфер українського соціуму.

Творення молодого незалежної держави з самого початку вимагало активних, творчих, ініціативних, критично мислячих людей. Найважливішим завданням цієї держави мав би стати захист права людини, створення ефективного механізму такого захисту. За три десятиліття незалежності така державність так і не постала. Люди, сформовані радянським способом життя, не здатні аналізувати, вони переконані, що в їх бідах та нещастях винна українська незалежність. Денаціоналізовані, вони не відчувають національної гідності, не потребують національно культурного простору, не свідомі зв'язку особистої свободи та державної незалежності тощо. У них хронічна відраза до українців як людей національного типу, «бандерівців», «фашистів», «націоналістів» – їх звинувачують у знищенні підвалин свого усталеного способу життя. Стереотип «хто не з нами, той проти нас» виявився доволі живучим.

Новітня Україна на політичній карті світу постала як держава, проте для її ствердження як демократичної та правової владі необхідно відмовитися від принизливої «полі-

тики скривдженості», яка тотально негативно впливає на найперше на становлення української людини нового типу – вільного, автономного суб'єкта права, суб'єкта історичної дії. Відмовитися від продукування сеньйоріально-васальних відносин, яких в українському суспільстві так багато, що зумовлює масове приниження людської та особистої гідності, гальмує процеси трансформації особи в особистість, мінімізує соціальну активність, демократичні процеси «знизу», консервує сучасне українське середньовіччя тощо. На жаль, є чимало підстав констатувати, що українська державність змінила лише зовнішні атрибути, але сутність її діяльності залишилася дозовано демократичною та не гуманістичною [17]. Не випадково, за останні два роки президенства П. Порошенка, який зі своїм оточенням всіляко оберігав олігархічний режим, зміцнював його, продовжуючи «політику скривдженості», Україну покинуло кілька мільйонів українців [18]. Ця тенденція, на жаль, продовжилася і за нинішньої влади. А люди – це, як відомо, найбільше багатство країни.

Життя триває, зміни відбуваються, і стосуються вони найперше людей. В українському суспільстві виявився ще один тип людини, доволі чисельна соціальна група – тип людини посередньої, людини-споживача. Сучасній епісі характерне панування мас, що зумовлене персоналістичною революцією. А панування мас – це кінець соціального [5]. Соціальне як одухотворене матеріальне, нівелюється, зникає, домінує матеріально-предметне. Людина-споживач, а нині вже й гіпер-споживач в погоні за матеріальним задоволенням відмовляється від духовного виміру життя на користь матеріального: «Прагнення до задоволення позначає сучасну епоху, його пошуки часто набувають примітивних форм, що є закономірною розплатою за відмову від ідеї особистості як досконалої людини» [2, с. 272]. Людина-споживач теж прагне визнання, теж стверджує в якійсь мірі свою людську гідність, але, віддаючи перевагу матеріальному, давши йому себе поглинути, вона сама ж нівелює свою самість, себе як особистість.

Перетворивши все у товар, вона не пощадила і себе – продати найвигодніше свою зовнішність, тілесність, знання, вміння, своє «Я» для неї стало типовою ситуацією [19]. Її «я» розмивається, нівелюється, стаючи ситуативним. Нездатність до *осмислення* – характерна ознака сучасної епохи [5]. Гіперспоживач прагне «мати», щоб володіти (Е. Фромм). Він справді посередній, страждає від «політики скривдженості», бо сприймається владою лише як товар і джерело сплати податків, але він же і сприяє владі нездатністю осмислювати глибинно і цілісно [20; 21]. Сумнівно відносити його до зрілих суб'єктів права.

В нинішній Україні тип людини-споживача посприяв уповільненню демократичних процесів, формуванню тотальної морально-етичної кризи, кризи всіх державних інституцій, оскільки люди маси делегували в них своїх представників, заангажованих лише на приватний матеріальний інтерес. Показовим прикладом є останні вибори Президента України, на яких перемогу здобув представник шоу-бізнесу, носій масової культури.

Але в свідомості українців здійснюється пошук виходу з кризи, який пов'язаний з прагненням людиною визнання та ідентифікації. Ще один підтип українця – це люди, що подолали в собі гомо советікуса – це ті, хто на поч. 90-х не мав достатньо досвіду проживання в колишньому радянському суспільстві, тогочасна молодь, нинішні сорока- та п'ятдесятилітні і вихована ними частина молодого покоління, народженого вже в незалежній Україні. Досвід життя радянської епохи виявився ослабленим порівняно з духом свободи поч. 90-х. Ці українці взяли за творення демократичної української державності. Це люди, що зберегли здоровий глузд, критично мислячі, розуміючі реалії життя, прагнучі свободи, готові за неї боротися. Це люди-особистості, реальні, а не декларовані суб'єкти права. Вони здійснили Революцію на

граніті на поч. 90-х, Помаранчеву революцію, а згодом і Революцію гідності. Вони з розвиненим почуттям власної гідності, ризикові, відкриті новаціям, з розвинутою приватновласницькою свідомістю, позитивно ставляться до приватної власності, готові нести відповідальність за себе і країну. Вони – основа українського середнього класу, опори поки що ослабкої української демократії. В основі їх ціннісних вподобань лежать загальнолюдські цінності. Вони дорожать своїми природними правами, свободою, потребують її, так само, як і справедливості. Вони дорожать своєю гідністю і вимагають поваги до себе від інших. Ці люди стали сьогодні в чергу до військоматів, щоб їти захищати нашу свободу на передовій. Саме вони нині жертвують собою в окопах, волонтерять, відбудовують, де можна, зруйновану країну, організують життя у військовий час, щоб реальна свобода перемогла, щоб Україна позбулася московського, а згодом і олігархічного рабства. Отаким, як вони, належить зробити Україну європейською правовою державою.

Висновки. Європейськість – це не ідеал, а спосіб життя, що стверджує розумність як відкритість мислення та розуміння, як загальнозначимість, універсальність. Європейськість – це загальнолюдські прагнення [1], спільні цінності, людська гідність, реальні права та свободи людини, людяність, демократія, правовладдя [22], здорова конкуренція в усіх сферах, діалог, полілог тощо. Принцип особистості ще не став, поки що, основою українського правового життя, щоб зробити курс на євроінтеграцію незворотною реальністю. Нинішня російсько-українська війна дуже інтенсифікувала процес формування людини вільного типу, якому, на жаль, дуже перешкоджає «політика скривдженості», яка триває в нинішній Україні упродовж всього періоду незалежності. Але формування людини – особистості, вільної людини, яка і є реальним суб'єктом права, в Україні триває. Саме люди вільного типу і мають стати запорукою незворотної демократичних змін і завершення «політики скривдженості». Але для цього необхідні час та наполеглива праця всіх і кожного.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пролеєв С. Криза ідентичностей в глобальному світі та ідея Європи. *Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот* За заг. ред. проф. А.Карася. Львів, 2017. 216 с. С. 4.
2. Сабадуха В. Метафізика суспільного та особистісного буття в контексті європейської та української традиції: історико-філософський аналіз : дис. ... д. філос. н. : 09.00.05 – історія філософії. Львів, 2021. 445 с.
3. Братасюк В. Людина-особистість як суб'єкт права в контексті сучасної правової політики. *Публічне право*. 2013. № 4. С. 227–234.
4. Братасюк М., Братасюк В. Принцип визнання як необхідна засада становлення людини-особистості як суб'єкта права. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2021 (1). С. 22–29.
5. Бодрійяр Ж. Електронна книга «Суспільство споживання «Жан ...URL: <https://bookmood.com.ua> > ... > Філософія
6. Швейцер А. Упадок і відродження культури. Філософія культури. Ч. 1. Благоговення перед життям: пер. с нем. / сост. и послесл. А. А. Гусейнова; М.: Прогресс, 1992. С. 44–79.
7. Бердяев Н. А. Царство Духа и царство Кесаря. Бердяев Н. А. Дух и реальность. М.: ООО АСТ; Харьков: Фолио, 2006. С. 567–671.
8. Алексєєвич С. Час second-hand (кінець червоної людини). К.: Дух і Літера. 2017. 464 с.
9. Братасюк М.Г. Homo sovieticus як соціальний тип людини (за творчістю С.Алексєєвич) *Науковий вісник ЛНУ. Серія «Філософські науки»*. Випуск 20, 2018. С. 47–58.
10. Хамітов Н. Антропологія граничного буття: постановка проблеми. *Колізії антропологічного розмислу*. Київ: Видавець ПАРАПАН, 2002. 152 с., С. 107.
11. Сартр Ж-П. Мур. Нудота. Київ: Основи. 1993. 465 с.
12. Сарабун О. Відповідальність як екзистенційний модус свободи у філософській творчості Альберта Камю. *Наукові записки. Серія «Філософія»*. Острого: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2012. Вип. 10. С. 129–140.
13. Ясперс К. Истоки истории и ее цель. Ясперс К. Смысл и назначение истории. М., 1991. С. 35–50.
14. Нестеренко В. Вступ до філософії. Онтологія людини. Київ: «Відродження». 1996. 395 с.
15. Петлевич Н. Особистість у правовідносинах: персоналістична характеристика / *Антропологія права: філософський та юридичний виміри (стан, проблеми, перспективи)*: Статті учасників Третього всеукраїнського «круглого столу». Львів: СПОЛОМ, 2008. С. 245–256.
16. Попадинець М. Реалізація права в контексті правового розвитку сучасної України: аксіологічний аспект: жис. ... к.ю.н.: 12.00.12. Київ, 2020. 255 с.
17. slovoidilo.ua URL: <https://www.slovoidilo.ua/2021/03/18/infografika/suspilstvo/trudova-mihracziya-skilky-ukrayincziv-pracyuvaly-kordonom-2>
18. Дениско П. Комодефіковане «Я» – новий тип персональної ідентичності. *Філософська думка*, 2017. № 4. С. 81–93.
19. Братасюк М. «Осмилююче мислення» (М. Гайдегер) в правовій сфері як чинник порозуміння в сучасній Україні Діалог і порозуміння для європейської та світової спільнот / За заг. ред. проф. А. Карася. Львів, 2017. 216 с. С. 53–68.
20. Братасюк В.М. Постмодерністський образ людини як засада розвитку індивідуальної правосуб'єктності. *Порівняльно-аналітичне право*. 2018. № 1. С. 11–15.
21. Гришук О.В. Філософія конституційних цінностей: монографія. Київ: «Компанія ВАІТЕ». 2019. 416 с.
22. Тоффлер Е. Третя хвиля. К.: Всесвіт, 2000. 480 с.